
УДК 340:321.01

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ТРАНЗИТИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

Матвєєва Л. Г.

У статті розглядаються проблеми, пов'язані із загальним станом і формуванням правової культури транзитивного суспільства. Автор розглядає вплив правової культури суспільства на вектори демокра-

тичного розвитку держави, показує, що подолання правового нігілізму в умовах транзитивності можливо через формування нової правової культури в процесі становлення і розвитку інститутів громадянського

© Л.Г. Матвєєва, 2014

суспільства на основі “демократії участі”.

Ключові слова: правова культура, правовий нігілізм, транзитивність, революція.

В статье рассматриваются проблемы, связанные с общим состоянием и формированием правовой культуры транзитивного общества. Автор рассматривает воздействие правовой культуры общества на векторы демократического развития государства, показывает, что преодоление правового нигилизма в условиях транзитивности возможно через формирование новой правовой культуры в процессе становления и развития институтов гражданского общества на основе “демократии участия”.

Ключевые слова: правовая культура, правовой нигилизм, транзитивность, революция.

The article focuses on the problems associated with the status and forming of legal culture of transitive society. The author examines the legal culture's influence on democratic development vectors of state; it is shown that overcoming of legal nihilism during transitive period is possible due to forming of new legal culture in the process of formation and development of society institutions on the basis of “participatory democracy”.

Keywords: legal culture, legal nihilism, transitivity, revolution.

Революція гідності започаткувала серйозні зміни у всіх сферах життя українського суспільства, не оминувши його ідеологічну складову. Вони свідчать про те, що: по-перше, у суспільній свідомості громадян відбувається переоцінка цінностей - переважно люди відкинули адміністративно-командний принцип організації й авторитарні методи керівництва країною; по-друге, у ході та в результаті подій, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, змінюється ставлення громадян України до самих себе, до суспільства, до політичних і державних інститутів. Отже, сучасне суспільство України переживає період трансформації політико-правової, культурної парадигми, невід'ємну частину якої становить формування нової правової культури.

У сучасній науковій літературі загальна проблематика правової культури, питання її формування, змісту, сутності та трансформації є предметом уваги вчених різних галузей гуманітарних знань: філософії, соціології, психології, педагогіки, загальнотеоретичної юриспруденції, соціології права, філософії права, антропології права, кримінології. Розробці зазначеної теми присвячені праці вітчизняних і зарубіжних учених: О.В. Аграновської, М.М. Антонович, В.С. Ковальського, М.І. Козюбри, С.І. Максимова, П.М. Рабіновича, О.Р. Ратінова, А.П. Семітко, О.Ф. Скакун, А.В. Скуратівського та ін. У сучасній науці існує досить значний масив досліджень у цьому напрямку, але переважна їх більшість присвячена аналізу правової культури суспільства як статичного компонента правової системи, між тим революційний етап суспільного розвитку вимагає більш глибокого та чіткого вивчення такого феномена, як правова культура транзитивного суспільства.

Правова культура поряд з тим, що вона є компонентом правової системи, служить показником зрілості суспільства, його відповідності сучасним цивілізаційним викликам. Сьогодні як ніколи актуально звучить висновок В.С. Нерсисянца про існування двох типів суспільств, і

якщо ширше - цивілізацій, а саме - правових та неправових [5, 92]. Крок, зроблений українським суспільством у бік Європи, означає одночасно вибір на користь пріоритетного до права, до цивілізації, де право визнано пріоритетним щодо всіх інших соціальних регуляторів. Тому одним з найважливіших завдань Української держави на сучасному етапі є формування правової культури громадян. Правова культура, основою якою є визнання та реальне використання принципу верховенства права, - не тільки випробування на “європейськість” самої держави, це гарантія “європейськості” громадян, без волі та активної позиції яких європейський вектор розвитку нерелістичний. Поки ж доводиться погодитись з висновком О. Пасхавера про те, що будучи географічно в Європі, ми не є європейцями ні з позицій цивілізаційних координат, ні з точки зору соціальних цінностей. Ця думка була висловлена автором восени 2013 року та, на нашу думку, на цей момент українське суспільство суттєво просунулось на шляху до європейської цивілізації. Принаймні можна стверджувати, що євроінтеграція в широкому сенсі цього слова як акультурація європейських правових і політичних цінностей більшістю українців визнана пріоритетним вектором розвитку українського суспільства. Своєю чергою правокультурне суспільство є активним чинником євроінтеграційних процесів. Революційні зміни в листопаді 2013 - березні 2014 р. продемонстрували готовність громадян України відстоювати національні цінності, українську державність, орієнтацію на фундаментальні орієнтири європейської цивілізації. Події 2013-2014 рр. ще раз засвідчили, що проголошена в 1991 р. державна незалежність потребує постійного захисту й глибокого розуміння, оцінки того, що відбувається.

В історичному аспекті формування українського менталітету відбувалося під впливом геополітичного чинника - розташування України між Заходом і Сходом. Історичною особливістю України є те, що вона майже постійно перебувала між різними державно-політичними полюсами, у центрі боротьби, і входила до складу то однієї, то іншої держави [3, 198-199]. Суспільна правосвідомість і державорозуміння сучасного українського суспільства досі є еkleктичними: у них примхливо поєднуються ідеали та цінності різних цивілізаційних моделей держави і права (домінуючими у різних верств населення та в різних регіонах є радянська або європейська моделі держави, патерналістське або ліберальне державорозуміння, правочентризм або центрування інших соціальних регуляторів). Об'єктивно українське суспільство знаходиться в стадії переходу від пострадянського до демократичного державного ладу та відповідної йому правової культури. Один з “маркерів” такого переходу - наявність деформацій правосвідомості, насамперед - правового нігілізму.

Однією з причин широкого розповсюдження нігілізму можна вважати вельми пізній розвиток в Україні представницьких органів влади (для порівняння: в Англії парламент розпочав роботу вже з XIII ст., тоді як у нашій країні - з початку XX ст.). У результаті можновладці могли діяти абсолютно безконтрольно з боку суспільства.

У радянський період правовий нігілізм отримав “підкріплення” в теорії і практиці розуміння диктатури пролетаріату як влади, не пов'язаної й не обмеженої законами. У правозастосовній практиці часто діяв принцип революційної правосвідомості, що дозволяв чиновникам чинити свавілля. Секретні підзаконні нормативні акти, декларативний характер багатьох законів, адміністратив-

но-репресивні методи управління суспільством сприяли низькому престижу права.

За сучасних умов розвитку українського суспільства правовий нігілізм отримав “підкріплення” в результаті “війни законів”, неминучої для перехідного стану дискретності в правовому регулюванні, неузгодженості дії представницьких і виконавчих державних органів на всіх рівнях, не налагодженості механізму приведення в дію прийнятих законів, тривалості процесу здійснення реформ, підміни законності доцільністю.

У деяких випадках правовий нігілізм переростає в крайній ступінь спотворення правосвідомості, перетворюється на антипод законності. Про це свідчить високий рівень правопорушень у нашій країні, і насамперед злочинів. Так А.М. Бабенко, досліджуючи регіональні особливості рецидивної злочинності в Україні, робить висновок про те, що криміногенний простір України має яскраво виражені особливості: по-перше, він має стійкі закономірності та нерівномірний розподіл рецидивної злочинності територією країни; по-друге, східні регіони характеризуються значно вищою інтенсивністю злочинності, ніж західні, центральні й більшість південних регіонів; по-третє, інтенсивність рецидивної злочинності зростає з заходу на схід і, відповідно, знижується зі сходу на захід; по-четверте, у регіональній структурі рецидивної злочинності найбільшою питомою вагою характеризувалися східні регіони. За отриманими даними, протягом 2001-2011 рр. у 5 регіонах Східної України вчинялося в середньому понад 48 % злочинів, учинених особами, що раніше притягалися до кримінальної відповідальності; по-п’яте, поведінка часових рядів динаміки рецидивної злочинності має переважно синхронний характер. А коливання рецидивної злочинності в усіх регіонах у період з 2001 по 2011 рр. демонструє стійкі тенденції до зростання, що свідчить про надзвичайне загострення криміногенної ситуації в країні, особливо в її східних регіонах. Це дає підстави прогнозувати суттєве зростання злочинності в Україні в найближчі роки [1, 19].

Як показує історичний досвід переломних революційних епох, радикальні зміни в політичному та соціально-економічному устрої держави з неминучістю породжують кризові тенденції в еволюції правової культури всіх верств населення. У житті людства було багато політичних революцій, але по-справжньому великими за своїм впливом можна назвати лише три з них: Англійську 1640-1660 рр., Французьку 1789-1794 рр. і Російську 1917-1922 рр.

Зазначимо, що революція може мати і прогресивний, і регресивний характер. Змістом великих революцій на Заході було руйнування історично складеної конструкції верховної державної влади, що розпочалось із конфлікту між монархом і станово-представницьким органом, та побудова партисипітарної держави, що можна оцінити як прогресивний розвиток. Навпаки, у Росії руйнування традиційної верховної державної влади носило характер державного перевороту. Як указує В.О. Томсинов, Лютнева революція була здійснена російськими масонами з числа політичної та військової еліти з метою відсторонення царя Миколи II від влади [8, 3]. Продовжуючи його думку, зазначимо, що Жовтневий переворот став одночасно продовженням і запереченням Лютня: він змінив владу, але при тому законсервував і навіть поширив не свободу, властиву напівфеодалізму дореволюційному суспільству. Недивно, що держава участі в СРСР так і не була побудована. Російська революція стала революцією

контрпрогресивною.

Спільним у великих революціях стало те, що вони були справою еліт, принаймні, еліти були ініціаторами та/або бенефіціарами революцій. Постає питання, чи спричиняє революція зміни в правовій культурі еліти, яка неминуче змінюється в ході революції, чи усього суспільства?

На нашу думку, революція змінює правову культуру еліти і через передовсім інструменти архівації та канонізації правових цінностей нової еліти впливає на зміну правової культури суспільства. Що мається на увазі? Пояснимо на прикладах. Напередодні 1789 року правові цінності ліберально-буржуазної державності, які поділяла майбутня революційна еліта, були оформлені як доктрини (Монтеск’є) та пропагандистські тексти (брошура абата Сійєса). Вони носили характер архіву, тобто зафіксували прагнення до перебудови суспільства та держави, виплекане елітою. Французьке суспільство ж було монархічним, його правосвідомість носила становий характер: цінності третього стану явно відрізнялись від цінностей дворянства та духовенства. Через інструменти канонізації, якими стали: прийняття антифеодальних законів та однієї з перших у світі конституції, створення нової системи управління та адміністративного поділу, надання виборчих прав певній частині населення, введення нової системи вимірювань і навіть нового календаря, створення армії на нових рівних засадах тощо - цінності еліти набули суспільного визнання.

Інший приклад. У ході та після Російської революції в правосвідомості нової політичної еліти - серед більшовиків - сформувалось і юридично було оформлено поняття революційної законності - насправді, революційної доцільності, яка межувала з антицінностями, зокрема запереченням юридичної рівності. Адже трудящі юридично мали вищий статус, ніж так звані представники експлуататорських класів. Через правові джерела, засоби ЗМІ та масової пропаганди, зокрема аудіовізуальні, ця ідея стала пануючою. Тому масові репресії 30-х рр. не викликали спротиву: вони були “виправдані” в суспільній правосвідомості доцільністю протистояння світовому імперіалізму та боротьбою за перемогу комунізму у всьому світі.

Аналізуючи правову генезу “помаранчевої революції” в Україні, К. Губарев дійшов висновку про те, що кожна нація має свої особливості, свою долю, свої ідеали, навіть свою мрію. Конституючу роль національної свідомості засвідчує історична традиція багатьох націй. Наприклад, характерними американськими національними ознаками вважаються індивідуалізм, прагнення до добробуту, успішності, самовдосконалення. Для Німеччини та Італії націотворчими настановами є схильність до колективного самоствердження, звитяга, консолідація. Позбавлена свого часу державності Польща також виробила власну національну ідею з її традиціями індивідуальної честі, вольності, місії кордону західної культури. Становлення ж української національної свідомості, зокрема й правової, відбувалося під впливом багатьох, часто суперечливих інваріантів, які виявилися в різних орієнтовних настановах однієї нації. Різні геополітичні та ціннісні орієнтації: на Константинополь і Рим, на Москву і Варшаву, на самодостатність і на сервільність - були притаманні українській нації. Проте основою національної ідеї, яка втілювалася, зокрема, і в правовій традиції, завжди була схильність до волелюбства, демократизму, визнання та поваги індивідуальних прав і свобод людини.

Подібні прагнення говорять про долучення української нації саме до Західного типу цивілізації. Про це свідчить і історичний аналіз правової традиції України [2, 91-92].

Механізм змін у правовій культурі сучасного українського суспільства має суттєві відмінності в порівнянні з попередніми революціями. Революція гідності - чи не перша, принаймні в Новітній історії, революція, яка розпочалась знизу, не за заклик опозиційної до попередньої влади політичної еліти, а внаслідок самоорганізації мас. Тому й акультурація правових цінностей має відбуватись не суспільством, а новою політичною елітою. Серед таких нових цінностей ми можемо назвати ідею народної армії, ідею люстрації збанкрутілих чиновників, ідею дерадянзації тощо. Через створені знизу, завдяки народній ініціативі, нові інституції та інструменти громадянського суспільства вони доходять (хоча й не завжди, зрозуміло) до політичної еліти. Як приклад, можна навести ініціативу зі створення пакету нагальних для країни реформ, очолену групою молодих активістів під проводом Ганни Гопко (частина їх у складі партії "Самопоміч" виборолла депутатські мандати). Більше того, цей новий активізм ми бачимо в діяльності Верховної Ради восьмого скликання. Так, саме за народною ініціативою, підтриманою окремими депутатами, відбуваються кадрові зміни (звільнення чиновників, які не виправдали довіру, зокрема).

На нашу думку, у правовій свідомості українського суспільства сьогодні можна констатувати також зміни, зумовлені "разархівациєю" раніше сформульованих ідей і переходом їх у статус канону поведінки. Серед них чи не найяскравіше ілюструє цей процес переоцінка ідеї вступу України до НАТО. Згідно з дослідженням, проведеним Інститутом трансформації суспільства, з часу розпочатої кампанії з інформування населення про НАТО рівень підтримки євроатлантичної інтеграції в Україні збільшився вдвічі. Якщо раніше за вступ України до НАТО виступали 15-17 % українців, сьогодні цей курс підтримує майже кожен третій опитаний [7].

І що найголовніше, зміні відбуваються й у діяльнісному компоненті правової культури, тобто революційна правосвідомість впливає на правову діяльність і правову поведінку суспільства. Показником активності суспільства у правовій сфері є сьогодні достатньо широкий розвиток в Україні волонтерського руху. Волонтери допомагають збирати кошти, одяг, їжу, медикаменти на потреби Збройних сил України, добровольчих загонів, переселенців із зони проведення АТО.

Важливою частиною правової культури є становлення системи Pro Bono в Україні, каталізатором якого став Євромайдан і, зокрема, розгін студентів. Наступного дня після подій Асоціація Правників України та ще кілька центрів, що працювали на місці, консолідувались, щоб допомогти студентам у цій ситуації. Революція активізувала систему Pro Bono в Україні. Сьогодні культура надання безкоштовної правової допомоги в складних ситуаціях реалізується на справах учасників АТО. З кінця серпня відкрито нову платформу для участі адвокатів для захисту учасників АТО за кількома напрямками: зокрема, захист проти обвинувачення за злочини у військовій сфері та інші види правової допомоги учасникам бойових дій та їхнім сім'ям. Але наразі існує проблема, оскільки немає реально фахівців, які можуть виступати на стороні захисту у справах про злочини у військовій сфері, немає ефективної судової практики, фахівців із військової прокуратури та з досвідом захисту в подіб-

них справах. Найголовнішою метою Pro Bono в Україні є системні ефективні зміни до законодавства та контроль юристами влади в конкретних випадках [6].

Ще один момент важливий для розуміння впливу Революції гідності на суспільну правосвідомість. Попри її схожість на Помаранчеву революцію, існують і серйозні відмінності. Помаранчева революція була "особистісною". Багато сучасних аналітиків вважають, що Помаранчевої революції не було би без таких особистостей, як Ющенко і Тимошенко, у той час як лідери "Євромайдану" не "очолили натовп, а влилися в загальний потік". Сотні тисяч прихильників євроінтеграції організувалися самостійно, за допомогою "Фейсбук" і "сарафанного радіо" [4]. Тобто ми можемо говорити про те, що перспективи розвитку правової культури пов'язані з формуванням інформаційного суспільства, а сучасні засоби масової комунікації значно змінюють усі характеристики комунікаційного процесу та призводять до виникнення інформаційного правового простору.

Отже, за сучасних умов демократичні зміни в правовій культурі суспільства є підґрунтям для зміни правової культури політичної еліти. На жаль, вітчизняна політична практика дає чимало свідчень того, що влада практично на всіх рівнях поки ще не здатна до самообмеження й самоконтролю на основі сформованих і ефективно функціонуючих у країнах розвинутої демократії принципів стримувань і противаг. Під тиском процесів демократизації саме моральний вимір функціонування політичної еліти має стати визначальним елементом формування партнерських відносин між владою та громадянським суспільством, фактором стимулювання високого професіоналізму органів державної влади.

Головним джерелом формування правової культури органів державної влади та сучасного українського суспільства є власна законотворча й правозастосовна практика держави. Її формування, відтворення та розвиток здійснюються як через вироблення й законодавче закріплення в суспільстві певних норм, зразків і стандартів поведінки, традицій, так і через засвоєння людьми вимог правомірної поведінки, культурних цінностей і орієнтирів.

Література

1. Бабенко А.М. Регіональні особливості рецидивної злочинності в Україні / А.М. Бабенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Юридичні науки". - 2014. - випуск 3, том 3. - С. 14-19.
2. Губарев К. Правова генеза "помаранчевої революції" в Україні / К. Губарев // Юридичний журнал. - 2006. - № 11. - С. 80-93.
3. Кіянка І. Політична культура молоді в контексті демократизації українського суспільства після Помаранчевої революції / І. Кіянка // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 р.) / укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин. - Л., 2008. - С. 197-200.
4. Меснянко А. 6 отличий "оранжевого" Майдана - 2004 от Євромайдана - 2013 / А. Меснянко. - [Електронний ресурс]: <http://expert.ru/2013/12/3/6-otlichij-oranzhevogo-majdana-2004-otevromajdana-2013>.
5. Нерсисянц В.С. Философия права. Учебник для вузов / В.С. Нерсисянц - М.: Издательская группа ИНФРА М - НОРМА, 1997. - 652 с.
6. Розвиток культури Pro Bono в Україні: виклики та перспективи. - [Електронний ресурс]: <http://pro-bono>.

in.ua/blog/rozvitok-kulturi-pro-bono-v-ukrayini-vikliki-ta-perspektivi/

7. Савицький О. Дослідження: політики дезорієнтують українське суспільство щодо НАТО / О. Савицький. - [Електронний ресурс]: <http://ist.osp-ua.info/material.php?pokaz=2522>

8. Томсинов В.А. Государственный строй Англии накануне революции 1640 - 1660 годов. Статья вторая / В.А. Томсинов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. - 2006. - № 5. - С. 3-33.

*Матвеева Л.Г.,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри теорії та історії
держави та права
Одеського державного університету
внутрішніх справ
Надійшла до редакції: 23.11.2014*